

Юлія МИСЬКО
(Чернівці)

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИБРАМНОГО ДВОРУ ХОТИНСЬКОГО ЗАМКУ

Багаторічні археологічні дослідження Прибрамного двору Хотинського замку поступово дають можливість точніше з'ясувати його конструктивні особливості та періоди забудови. Як відомо, зведення кам'яних фортифікацій Хотинської цитаделі відбувалося у декілька етапів [1, с.9-21]. Найсуттєвішу її реконструкцію було здійснено за господарювання Штефана III чел Маре (Великого) (1557-1504 рр.) у 60-х – на початку 70-х рр. XV ст., коли в результаті домовленості 1462 р. з Польщею Хотинська фортеця, передана господарем Петру Ароном полякам, була повернута Молдавському князівству [9, с.75]. Наприкінці XVII ст. південне прясло муру з вежами було зруйноване, їх відновлення почалося тільки з 1711 р. для потреб турецького гарнізону, коли фортеця стала адміністративним центром Хотинської нахії у складі Оттоманської Порти, а на її території розмістилася турецька військова адміністрація [11, с.184]. Тоді відбудували Південно-західну башту з набагато товстішими за попередні стінами, спорудили новий захисний мур і В'їзну вежу, відсунувши їх приблизно на 10 м південніше. Очевидно, Південно-східна башта була настільки сильно ушкоджена, що її не відновлювали. Територія новоутвореного Прибрамного двору опинилася значно нижче основного внутрішнього рівня цитаделі, і хоча там постали будівлі, вірогідно, складського призначення, це пришвидшило його засипання ґрунтом і сміттям після того, як фортеця у 1856 р. втратила своє воєнне значення і почала поступово приходити у занепад.

Часткові дослідження Прибрамного двору поблизу В'їзної вежі почали вестися ще у 2005 р. Але масштабні розкопки розпочалися тільки у 2009 р., під час яких були виявлені рештки Південно-східної вежі та оборонного муру, а також опора моста XV ст., який вів тоді у замок [2, с.276-280]. В результаті багаторічних польових робіт утворився значний шар відвалів, видалення якого, враховуючи значну заглибленість двору відносно іншого фортечного простору, становило, з технічної точки зору, певні труднощі і суттєво ускладнювало продовження дослі-

джень. Тому першочерговим завданням польового сезону 2010 р. стало звільнення Прибрамного двору від земляних відвалів.

Насамперед була звільнена від ґрунту, висота якого біля стіни сягала 2,5 м, західна частина двору, що примикала до виходу з В'їзної вежі. Кам'яне замощення частково було простежене тільки біля виходу з цієї вежі, як продовження вимостки підлоги всередині башти. По низу західної та частини північної стін був зафіксований виступ шириною близько 0,2 м, утворений 3-4 рядами вапнякових блоків довжиною 0,5-0,6 м. Для визначення рівня денної поверхні двору, вздовж периметра його західної стіни була закладена траншея шириною 0,9 м і глибиною 1 м від початку виступу. Це дало можливість з'ясувати, що фундаментом муру слугувало покладене на ребро каміння без зв'язувального розчину, вірогідно, для пришвидшення процесу будівництва, а вже на денній поверхні зводилася рядова кладки на розчині.

У ґрунті, який містив багато каміння різної величини, трапилася незначна кількість фрагментів кераміки, полив'яних тарілок XVIII-XIX ст. У перемішаних шарах є і більш ранні знахідки, наприклад, шматок білоглиняної кераміки із зеленою поливою XVII ст., характерний для Середнього Подніпров'я, та уламки білоглиняних з зелено-жовтою поливою козацьких люльок. Але основна маса знахідок пізніша, XVIII-XIX ст., часу будівництва і активного функціонування двору. Дуже багато цвяхів різної довжини, не ідентифікованих заржавілих шматків заліза та скла. Біля північно-західного кута В'їзної вежі на рівні денної поверхні компактно розміщувалось понад 400 чавунних ядер для гармат і гаківниць діаметром від 2 см до 14 см. Всі вони суцільнолітні у формах із двох стулок, найбільше – з діаметром близько 5 см. Разом з ними – 2 бомби (7,4 x 7,7 см) або ручні гранати, всередину яких засипався порох. У цій частині двору такі знахідки не є рідкісними: у 2005 р. при розчищенні входу до В'їзної вежі було знайдено понад 1,5 тис. подібних ядер [6, Арк. 9]. Поруч, очевидно, знаходилися склади з боєприпасами, звідки ядра підносилися до виходу із замку і доправлялися далі, на гарматні позиції у Новій фортеці. Кількість боєприпасів мала бути достатньою, щоб забезпечити гарнізонну артилерію фортеці, на яку покладалася основна роль під час бойових дій. Наприклад, при огляді князем Голіциним хотинських укріплень після відходу турків 9 вересня 1769 р., зазначалося, що артилерія була поставлена із знанням справи на вигідних місцях і складалася з 13 мідних мортир великого калібру,

162 мідних гармат і 5 чавунних. Крім того, ще 2 мідних гармати «дуже гарної роботи» 8-ми та 12-ти фунтові, прикривали підступи до мосту [5, с.256-257]. Враховуючи це, стає зрозумілим, чому найбільша кількість знайдених гарматних ядер невеликого калібру: 178 екземплярів діаметром від 20,7 до 29 мм та 221 екземпляр від 48,7 до 49,8 см. Всі подібні припаси мали бути передані переможцям за умовами капітуляції Хотинської фортеці від 19 вересня 1788 р. Одинадцятий пункт угоди засвідчує, що за три дні перед залишенням міста турки мають віддати штаб-офіцерам союзних імператорських військ (російських та австрійських) всю артилерію, весь порох і всі інші військові снаряди і припаси, що належать государеві, без вилучення і за описом [8].

Крім ядер, на території двору було знайдено більш як 50 свинцевих куль діаметром від 11 до 16 мм та зливки свинцю, з якого вони відливалися. У попередні роки траплялися такі кулі з літками і навіть бронзова кулелійка [7, Арк. 7, 8].

Після часткового видалення земляних відвалів з центральної частини двору, які перешкоджали візуальному спостереженню решток Південно-східної башти, роботи зосередилися у його східному секторі. Була продовжена розчистка частини північної стіни, яка впритул прилягає до південного боку пізнішого «каземату» поруч із залишками Південно-східної вежі. Раніше виявлена кам'яна кладка в 2-3 ряди блоків шириною 0,75 м була простежена на 5,25 м у довжину до її завершення. З'ясувалося, що вона впирається у знівельовану опору моста XV ст. (3 x 1,2 м), який свого часу вів у Південно-східну вежу. Ще одна така опора (3 x 1,5 м), вписана в систему мурів, досі височить у південно-західному куті двору. Від неї до опори у північно-східному куті вздовж східного муру під бійницями йде виступ шириною близько 1 м.

Цікавою конструктивною особливістю видається наскрізний круглий отвір діаметром 0,2 м, виявлений у східному мурі у місці примикання виступу до опори. Складений з верхньої та нижньої частин прямокутних блоків з напівкруглою виїмкою посередині, він утворював нахилену трубу довжиною 1,5 м, що виходила із зовнішнього боку муру. Призначатися ця труба могла для водовідводу.

У 2012 р. було продовжено вивільнення від ґрунту простір двору. Виявлений під бійницями вздовж східного муру виступ шириною близько 1 м, всупереч очікуванням, не продовжився до самої денної поверхні двору. На 0,9 м нижче від нього був відкритий ще один виступ,

що «сходиною» примикає до першого. Шириною 0,65 м, він має 8 неглибоких отворів, розташованих на відстані 0,45-0,8 м один від одного. Це сліди від дерев'яних колод, очевидно, використаних для армування. Виступ був розкопаний на висоту 0,5 м. Ще нижче досліджено останній, аналогічний попередньому, виступ з тією ж кількістю отворів.

При вивченні решток Південно-східної вежі ще у 2009 р. поруч був помічений фрагмент кладки, який не з'єднувався з нею, але за складом розчину виявився ідентичним до піщано-вапнякової будівельної суміші башти [3, с.35-36]. Позаяк частина ґрунту в цій частині двору була вибрана, видалося можливим заглибитися і частково вивчити цей фрагмент. Лицева кладка висотою 0,45 м і шириною 1,5 м складається з вапнякових блоків (60 x 18 x 17 см), покладених в 2-3 ряди. Вона простежується на довжину 1,05-1,25 м. Відстань між нею і стіною башти – приблизно 0,5 м. Вірогідно, цей фрагмент є продовженням зовнішньої стіни вежі, а незабудований простір – це отвір бійниці.

Цікавою знахідкою став зруйнований лоток для відводу води, зафіксований вздовж південного муру на відстані 0,5 м від нього. Складений з поставлених на ребро брил силурійського вапняку, він був перекритий згори пласким камінням на розчині. Перекриття, як і самий лоток, збереглося лише частково. Вивчення цього водовідводу свідчить про перепад висоти поверхні двору: вірогідно, він плавно знижувався від східної стіни до В'їзної вежі. Довжина конструкції 5 м, потім вона губиться і простежується знову через 2,6 м ще на довжину 0,7 м. Далі лоток втрачений. Останню простежену ділянку перекриває цегляна стіна пізнішої будівлі. Її залишки довжиною 4 м, що примикають до муру, є частиною споруди з цегли та каменю, рештки якої прочитуються поруч. Судячи з розміру цеглин (32 x 17 x 17 см), стандартних для австрійських часів, ця будівля виникла у період між 1788 та 1793 рр., коли Хотинська фортеця у складі Хотинської марки входила до Австро-Угорської імперії. Це могло бути приміщення, зображене на австрійському плані 1789 р. вздовж південного муру і позначене як «Гарматний зал» [12].

Серед знахідок досить багато залізних виробів побутового та військового призначення. Це чавунні ядра і бомби та їх осколки різного діаметру (від 6 до 14 см), шматки свинцю, фрагменти казанів, підкови, кресала, частини пряжок, костилі довжиною від 12 до 27 см, близько 140 цвяхів (від 3,5 до 8 см). Керамічний матеріал представлений червоноглиняним та сіроглиняним кухонним і столовим

посудом, в основному, періоду XVII-XVIII ст.; кахлями, люльками та їх фрагментами. Є уламки скляних виробів – пляшок, штофів, т. зв. дзвоникоподібних келихів та ін.

Серед керамічного матеріалу заслуговують на увагу ушкоджені турецькі люльки, деякі з клеймами; чашечки і тулійки від люльок та їх фрагменти, в тому числі – з позолотою. Всі їх можна віднести до так званого «турецького» («східного», «північнопричорноморського») типу. На відміну від цільної білоглиняної люльки, яка була поширена в Європі, турецька люлька звичайно мала глиняну чашу з втулкою/тулійкою, куди встромлялося дерев'яне дулко. Цей тип люльки у XVII ст. поширився і на країни в орбіті впливу Османської імперії, в тому числі і на Україну. Клейма карбувалися на більших за розмірами люльках XVIII ст., тоді як на менших, хронологічно більш ранніх, вони не зустрічаються. Більшість округлих, овальних або сегментоподібних клейм, виявлених на хотинських люльках (останні за роки дослідження знайдено вже понад 300 екземплярів), виглядає оригінальними знаками турецьких виробників, а не імітаціями арабського письма. Серед хотинських знахідок найчастіше зустрічається характерне сегментоподібне клеймо, проставлене один, два і навіть три рази. Клеймо читається як «Шишман», що може бути власним ім'ям або прізвиськом майстра, і означає «гладкий» [4, с.456].

Традиційним для Прибрамного двору є також знахідки турецьких монохромних (синьо-білих) та поліхромних напівфаянсів XVIII ст., в основному, імпортовані з м. Кютах'я. Зазвичай це уламки кавових чашок, але трапляються посудини більших форм, наприклад, розвал мисочки діаметром 14 см з синім рослинним розписом.

Останній етап існування фортеці ілюструють численні двосторонні свинцеві пломби округлої форми. Вони, очевидно, використовувалися для опломбування вантажів військового призначення, які направлялися для потреб гарнізону фортеці. Діаметр виробів коливається від 2 до 3 см, дві половинки з'єднуються між собою вушком довжиною до 1 см, на поверхню нанесені цифри (роки і номери партій); написи (повні та аббревіатури, що вказують на місце, з якого доправлявся вантаж); двоголовий орел (герб Російської імперії). Судячи з написів, інтендантські склади, звідки привозили військово спорядження, амуніцію, тощо, знаходилися у Москві, Санкт-Петербурзі та Сибіру. Дати опломбування від 1826 р. до 1869 р. Це підтверджує думку, що і після скасування у

1856 р. статусу Хотинської фортеці як воєнного об'єкту, в ній продовжували зберігати військові припаси.

Отже, в результаті проведених археологічних робіт з розчищення і упорядкування, були з'ясовані планування та конструктивні особливості Прибрамного двору та вивчені рештки розміщених у ньому об'єктів. Це дає нам можливість реконструювати останній етап перебудови фортечного замку та долучити Прибрамний двір до основних екскурсійних об'єктів Хотинської фортеці.

Джерела та література:

1. Масан О., Мисько Ю. Етапи будівництва Хотинського замку у світлі нових археологічних джерел // Питання стародавньої та середньовічної історії археології й етнології. – Чернівці: Прут, 2009. – Т. 2 (28). – с.9-21.
2. Мисько Ю.В. Археологічні дослідження Хотинської фортеці у 2009 р. // Могилянські читання 2009 року: Зб. наук. пр.: Мазепинська доба в культурі України. – К.: Фенікс, 2010. – с.276-280.
3. Мысько Ю. Петрографический анализ строительных растворов как источник по изучению истории Хотинской крепости // Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei (ed. a 20-a), 14-15 octombrie 2010: Progr. Rez. comunic. / Muz. Naț. de Arheologie și Istorie a Moldovei. – Ch.: «Bons Offices» SRL, 2010. – с.35-36.
4. Мисько Ю., Галенко О. Клейма на турецьких люльках з Хотинської фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірник наукових праць. – Вип. 19. – К., 2010. – с.454-460.
5. Петровъ А. Война Россіи съ Турціей и польскими конфедератами съ 1769-1774 годъ. Томъ I. Годъ 1769. – Санктпетербургъ: въ типографіи Эдуарда Веймара, 1866.
6. Пивоваров С.В. Звіт про археологічні дослідження Хотинської фортеці в 2005 р. – НА Буковинського центру археологічних досліджень, ф.е. 3, оп. 1, № 11, 22 арк.
7. Пивоваров С.В. Звіт про археологічні дослідження Хотинської фортеці в 2006 р. – НА Буковинського центру археологічних досліджень, ф.е. 3, оп. 1, № 12, 65 арк.
8. Пояснение условий, состоявшихся в 6 день сентября месяца 1788 года, на коих крепость Хотинская отдается осаждающим ее российско-римскоимператорским войскам // <http://wars175x.narod.ru/dc03.html>
9. Стати В. История Молдовы. – Кишинев: Ф.Е.-Р. «Tipografia Centrală», 2002.

10. Тимошук Б.О. Середньовічний Хотин // Археологія. – 1977. – Вип. 22. – с.29-39.
11. Husar A. Dincolo de ruine cetăți medievale. – Iași: Inst. European, 2003.
12. Osterreichische Staatsarchiv. Abteilung Kriegsarchiv. Kartensammlung. – K IX 43-6. Plan von dem alten Schloss der Festung Chotym. 1789.

Галина ОСЕТРОВА
(Кам'янець-Подільський)

ДРАГОМАНИ В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ У XVII – XVIII СТОЛІТТІ.

Слово «драгоман» походить від французького *dragoman*, а те в свою чергу від арабського «тарджуман» – перекладач. Так називали перекладачів при дипломатичних представництвах і консульствах переважно в країнах Сходу, особливо в Туреччині (Оттоманській Порті). Як правило, це були християни, дуже часто грецького походження, через яких здійснювалися дипломатичні стосунки європейських держав з Диваном. Звичайно, це передбачало досконале знання мови, психології людей, які належали до іншої культури та релігії, обізнаність зі звичаями і правилами, які існували при дворі турецького султана. Драгоман і сам був свого роду дипломатом і разом з тим шпигуном. Перебуваючи при турецькому дворі, мав інформаторів, які постачали йому таємні відомості, що дозволяло йому завжди бути в курсі справ.

У Європі знання східних мов, як правило, переважно турецької, арабської та перської, здобували у спеціальних школах. До викладання у них запрошувалися вчителі зі Сходу. Такі школи існували у всіх європейських державах, які підтримували дипломатичні та торговельні стосунки зі східними державами. Значну роль у розвитку європейської орієнталістики зіграв французький вчений Гійом Постель (1505-1581). Перебуваючи певний час у Стамбулі, ознайомився зі східними мовами та написав підручники для їхнього вивчення. У 1539 р. перший почав викладати ці мови у Колеж де Франс у Парижі. [3, с.154]. Пізніше такі школи почали відкриватися в інших європейських країнах.

У Польщі школа східних мов з'явилася у першій третині 17 ст. Згідно з Хотинським трактатом, підписаним у 1622 р., Польща отримала право мати своїх легатів у Константинополі і потребувала фахівців зі східних мов. Тоді ж у Хотині за ініціативою польського короля була заснована школа східних мов, для викладання яких були запрошені вчителі турецької та арабської мов зі Стамбула. У цій школі свого часу готувалися до подорожі на Схід майбутній польський король Ян Собеський та його брат Марк Собеський. [1, с.29].